

UOT-811.11-112

Səhifə: 116-120

<https://doi.org/10.59849/2663-8967.2025.1.116>

Fəxriyyə Abdullayeva
Azərbaycan Texniki Universiteti
fakhriyya1972@gmail.com
Cəmilə Bəhlulova
Azərbaycan Kooperasiya Universiteti
cemaxanim@yahoo.com

AZƏRBAYCAN VƏ İNGİLİS DİLLƏRİNDƏ TERMİN YARADICILIĞI

XÜLASƏ

Məqalədə inkişaf edən və dili zənginləşdirən linqvistik vasitələrin yaranma yolları təhlil edilir. İstər Azərbaycan, istərsə də ingilis dillərində çox işlənən sözlərin əhəmiyyətli bir hissəsi antik dövrdə yaranmışdır. Müəllifin qeyd etdiyi kimi, dilin əsas hissələrinin lüğət tərkib hissəsi hesab olunan terminlər öz inkişafı zamanı müəyyən dəyişikliklərə məruz qalmışdır.

Bu, terminologiya sistemində daha çox hiss olunur. İstər Azərbaycan, istərsə də ingilis dillərində terminlərin yaradılması semantik morfoloji, sintaktik üsullardan geniş istifadə olunur. Bu üsulla yaranan terminlər dilin daxili imkanları hesabına dilin terminoloji sistemini zənginləşdirir.

Açar sözlər: *lüğət tərkibi, söz yaradıcılığı, terminlər, alınma sözlər, termin yaradıcılığı.*

Giriş: Terminlər dilin lüğət tərkibinin əsas hissələrindən biridir. Dilin müxtəlif sahələrində gedən dəyişmələr daha çox terminoloji sistemdə hiss olunur. Termin kimi işlənən ümumişlək sözlərin böyük bir qismi dilin qədim dövrlərində yaranmışdır. Bu cəhət həm ingilis, həm də Azərbaycan dilləri üçün eynidir. Azərbaycan istərsə də, ingilis dilində termin yaradıcılığı semantik, morfoloji, sintaktik, kalka, sözlərin ixtisarı (abreviaturlar) üsulları ilə gedir. Semantik üsulla yaranan terminləri – dilin lüğət tərkibinin zənginləşməsi dildə işlənən sözlərin mənasında baş verən dəyişmələrlə bağlıdır. Sözü mənaca dəyişməsinin iki növü fərqləndirilir: 1. sözü mənaca tamamilə dəyişməsi; 2. mövcud sözü əsas mənası qalması ilə yeni məna qazanması.[1, s.185]

Hər bir leksik vahid bu və ya digər mənənin ifadəsinə xidmət edir, hər bir söz adlandırma funksiyasını yerinə yetirir. Semantik üsulla söz yaradıcılığı dildə kəmiyyət dəyişmələri deyil, keyfiyyət dəyişmələri hesabına gerçəkləşir. Dil vahidləri – sözlər səs cildlərini saxlamaqla müxtəlif mənalar ifadə edir və beləliklə, dilin lüğət tərkibini zənginləşdirir. Bu proses müasir dilin terminoloji qatında özünü daha çox göstərir. Semantik yolla yeni terminin yaranması müxtəlif dillərin sadə terminologiyalarında geniş yayılmışdır. Anlayışların yaxınlığı əsasında və əlamətin oxşarlığına görə adın köçürülməsinə çox rast gəlinir [2, s.406].

Predmet və hadisələr arasındakı məkan, material, məlumat, hərəkət, hərəkətin nəticəsi kimi əlaqələr vardır. Bu əlaqələr yeni anlayışın ümumişlək sözü köməyi ilə adlandırılmasında əhəmiyyətli rol oynayır. Semantik üsulla yaranan yeni termin, təbii ki, yeni anlayışı ifadə edir, onu adlandırır. “Yəni meydana çıxmış yeni anlayış, əşya arasında müəyyən assosiativ əlaqə yaratmaqla sözlərin mənası genişlənir, onlar terminoloji mahiyyət kəsb edilir”[3, s.123].

Deməli, semantik üsulda anlayış yalnız mövcud sözlərlə ifadə edilir, terminin, sözü mənə yükü artır. Semantik üsulla termin yaradıcılığından bəhs edərkən nəzəri əsərlərdə ümumişlək sözlərin yeni məna kəsb edərək terminləşməsində iki aparıcı xüsusiyyət göstərilir:

1. ümumişlək sözü semantikasi genişlənir və bu söz termin səciyyəsi qazır; belə termin-sözlər müasir Azərbaycan dilinin terminoloji sistemində müəyyən kəmiyyət göstəricilərinə malik olur və terminologiyada bu proses davam edir;

2. müxtəlif terminoloji sahələrə və ya dar işləklilik keyfiyyətinə malik olan termin səciyyəli sözlər başqa sahədə müəyyən anlayışı ifadə etməyə yönəlir və yeni bir sahənin terminoloji sisteminə daxil olur [4, s.27].

Real gerçəklikdə əşyalar, predmetlər, obyektlər çoxdur və onlar adlandırılmışdır. Əşya və predmetlər arasında müəyyən əlaqələr vardır. Onlar bir-birinə formaca oxşar ola bildiyi kimi, predmet, məkan, zaman və s. əlaqələrlə də bağlanırlar. Predmetlərin assosiativ olaraq bir-birinə bənzədilməsi onları eyniləşdirilmir, onların mahiyyətindəki fərqləri aradan qaldırmır. Lakin oxşarlıq, assosiativ bənzətmə müxtəlif olan predmet və obyektlərin eyni sözlərlə adlandırılmasına səbəb ola bilər. Nəticədə ümumişlək söz yeni məna kəsb edir [6, c.43].

Bu hadisə termin yaradıcılığında daşa çox baş verir. Semantik üsul adı söz yaradıcılığından fərqli olaraq termin yaradıcılığında məhsuldarlığı ilə seçilir. Bunun səbəbi dilin lüğət tərkibinə daxil olan ümumişlək sözlərin terminləşməsidir.

Termin yaradıcılığında dilin öz potensial imkanlarından da geniş istifadə olunur. Həm ingilis, həm də Azərbaycan dilində yeni terminin əmələ gəlməsində sözün semantik strukturunda dəyişmələr də mühüm rol oynayır [7, s.34].

Bəzi hallarda sözün semantik konversiya və ya semantik sıxılma baş verir. Qeyd edildiyi kimi, “termin yaradıcılığı sistemi çox mürəkkəb orqanizmdir. Bu orqanizm elmi dilin yaranıb inkişaf etdiyi dövrdə cılalanaq formalaşmışdır. Formal komponentlərlə (terminləşəltmə vasitələri) yanaşı, bura törədici əsasın semantik strukturu ilə sıx bağlı olan məna elementləri daxildir”. Semantik üsulla termin yaradıcılığı terminoloji sistemin inkişafının müxtəlif mərhələlərində özünü fərqli şəkildə göstərir. Ümumişlək sözlərin semantikasında baş verən dəyişmələr əsasında onların, yəni ümumişlək sözlərin terminə çevrilməsinin ən məhsuldar dövrü yeni terminoloji sistemin yaranma dövrünə təsadüf edir [8, s.52].

Belə ki, “terminlər mövcud sözlər əsasında yaradılır və sözlər yeni məna qazanır. İngilis və Azərbaycan dili terminologiyası *coin-sikkə, client-müştəri, benefit-fayda, bonus-mükafat, balance-qalıq, allotment-bölgü, alloüance-güzaşt, accumulation-yığım, account-hesab, abundance-bolluq, category-dərəcə, crash-iflas, corvee-biyar, crisis-böhran, damage-zərər, ziyan, work-iş, debt-borc, deduction-ayırma, demand-tələb, base-baza, farm-ferma, fashion-moda, fee-qonarar, hire-muzd, kind-növ, label-yarlıq, labour-əmək, list-siyahı, loss-zərər, market-bazar, means-vəsait, master-usta, misey-dilənçilik* və s.” [8, s. 52].

Eləcə də, “menecment” (manage) ingilis sözü olub hərfi tərcüməsi “idarəetmə” deməkdir. İngilis dilinin iqtisadi terminologiyasına daxil olmuş bu söz idarəetmə elminin nailiyyətlərinin istifadə edilməsi ilə istehsalatın və istehsal personalının idarəetmə prinsiplərinin, formalarının, üsullarının və vasitələrinin məcmusunu ifadə edir.

Ümumişlək söz kimi “idarəetmə” mənasında işlənir.

Kapital. Bu söz ingilis dilinə latın dilindən (capitalis) keçmişdir. Mənası “əsas” deməkdir. Hazırda iqtisadi terminologiyada – mürəkkəb iqtisadi kateqoriya kimi pul, torpaq, maddiləşmiş əmək mənalərini ifadə edir. Hamı tərəfindən başa düşülən **kapital** sözü ümumişlək söz kimi yığım məqsədi ilə toplanmış pul kimi də başa düşülür [9, s.33].

Firma (ital. firma) – müəssisənin, şirkətin, təsərrüfat cəmiyyətinin, kommersiya təşkilatının ən ümumiləşdirilmiş adıdır. Firmanın aşağıdakı tipləri fərqləndirilir: affiləşdirilmiş – filial, törəmə firma şəklində daha iri, əsas şirkətə birləşdirilmiş yaxın, firmalar [10, s.14]; **broker**-kommersiya məqsədlərini güdən və müştərinin tapşırığı ilə və onun hesabına hərəkət edən vasitəçi firmak; vençur – elmi-tədqiqat və mühəndis işlərini maliyyələşdirən kiçik, yaxud orta investisiya firması; **investisiya** – investisiya və qabiliyyətli kağızlarla əməliyyatlarla aparmaqla məşğul olan firma; **engineer** – mühəndis-məsləhət xidmətlərinin göstərilməsində ixtisaslaşmış firma; innovasiya – elmi tədqiqat işlərinin nəticələri bazasında yeni texnologiyaların işlənməsi üçün şəriki olduğu firma tərəfindən yaradılan firma; konsaltinq – fəaliyyət dairəsi müxtəlif sferalarda məsləhətlərdir; istehsalat – konkret məhsulun istehsalı ilə məşğul olan firma; ticarət – ticarət vasitəsi fəaliyyətlə məşğul olan firma; rieltor – daşınmaz əmlak sahəsində əməliyyatlarla məşğul olan firma.

Azərbaycan və ingilis dillərinin lüğət tərkibində, onun terminoloji sisteminə köklü dəyişmələr olmuşdur. Terminlər dilin lüğət tərkibinin əsas hissələrindən biridir. Araşdırma və

tədqiqatlar göstərir ki, dilin müxtəlif sahələrində müşahidə olunan dəyişmələr daha çox terminoloji sistemdə hiss olunur.

İngilis dilində sözdüzəltmədə üç əsas vasitədən istifadə olunur: köklər, ön şəkilçilər(prefikslər) və suffikslər. Azərbaycan dilindən fərqli olaraq burada köklərin morfoloji üsulla sözdüzəltmədə iştirak etməsi bir qədər qərribə səslənir və morfoloji üsulla söz yaradıcılığının ənənəvi şərhindən kənara çıxır. Belə ki, ingilis dilində müəyyən sayda kök vardır ki, onlar dilin lüğət fondunun tərkibinə daxil olan bütün sözlərin böyük bir hissəsinin yaranmasında iştirak edir. İngilis dilində sözdüzəltmə prosesində fəal olan əsas köklər çoxdur. Məs.: **agr, ad, agr, alte, anima, anthro, aqua, ann, carn və s.**

Belə köklərin əvvəlinə ön şəkilçisi, sonuna suffiks artırılması ilə yeni sözlər düzəlir. Qeyd olunan köklər termin yaradıcılığında da fəaldır. Semantik üsulla termin yaradıcılığı terminoloji sistemin inkişafının müxtəlif mərhələlərində özünü fərqli şəkildə göstərir. Ümumişlək sözlərin semantikasında baş verən dəyişmələr əsasında onların, yəni ümumişlək sözlərin terminə çevrilməsinin ən məhsuldar dövrü yeni terminoloji sistemin yaranması dövrünə təsadüf edir.

S.Sadiqova yazır: “Azərbaycan dilinin daxili imkanları əsasında bu dilin söz yaradıcılığı üsulları ilə müəyyən anlayışın ifadəsi üçün müvafiq ifadəsi termin yaratmaq mümkün olmadıqda başqa dildən həmin anlayışı ifadə edən termin hazır şəkildə alınıb işlədilir. Müasir Azərbaycan dili ümumiyyətlə söz yaradıcılığı baxımından geniş imkanlara malikdir. Elə buna görə də bu və ya digər məfhumun ifadəsi üçün termin müəyyənləşdirilərkən, yaradılarkən ilk növbədə bu dilin tərkibinə dərinləndirən nəzər salınmalı imkan və vasitələrdən səmərəli şəkildə istifadə olunmalıdır” [6, s.16].

İngilis dilinin lüğət tərkibi rəngarəngliyi ilə seçilir. Bu dildə ümumişlək sözlərin terminləşməsi ilə yanaşı alınmalar da işlədilir. Terminlərdə qeyd olunan cəhət daha yüksək səviyyədədir. Bunun nəticəsidir ki, ingilis dilində birbaşa alınmalara daha çox rast gəlinir.

Beynəlmiləl terminlərin böyük bir qismi heç bir müasir dillə bağlı deyildir, əsasın yunan və latın dillərinə məxsus elementlərin birləşməsindən əmələ gəlmişdir. Hər hansı bir sözün geniş şəkildə işlədilməsi, bir dildən başqasına keçməsi və nəhayət beynəlmiləl terminə çevrilməsi onun ifadə etdiyi anlayışla, hadisə və proseslə əlaqədardır. Elmi-texniki nailiyyətlər artdıqca zərurətdən doğan məfhumlar və anlayışları ifadə edən sözlərin beynəlmiləl terminlərə çevrilməsi prosesi də sürətlənir. Belə ki, A.Qurbanov ona görə xarici dildən lazımsız olan leksik mənimsəmə sayəsində ortaya çıxarmış sinonim müvazilik vəziyyətlərini (məsələn: **səksən-həştad** dubletliyinin) təhlili çərçivəsində müəyyən edir ki, “dildə hər hansı bir anlayışı eynilə bildirən söz ola-ola, bəzən başqa dildən həmin anlayışı eynilə bildirən başqa bir söz alınması” və “dillərin bu cür bir-birinə qarşılıqlı təsirini mənfi hal hesab edilməlidir”. Bu məsələyə terminoloji sinonimiya çərçivəsində toxunan M.Qasımov yazır: “Terminologiyada sinonimlərin olması zərərliyə. Əgər ümumi ədəbi dildə sinonimiya təbii bir hal hesab edilirsə, yaxud onun üslubi rəngarəngliyini dəyişirsə, nitqə incə fərdi kalorit verirsə, terminologiyada dubletlər belə bir xassəyə malik deyildir”. Terminologiyada paralel şəkildə işlənən terminlərin olması işarələrin seçilməsi prosesinin axıra çatdırılmadığını, terminoloji sisteminin hələ qaydaya düşmədiyini göstərən amillərdən biri” kimi səciyyələndirən və onun (terminoloji paralelliyin) “elmi dili ağırlaşdırdığını” önə gətirən S.Sadiqova məsələni daha obyektiv nöqtəyi-nəzərdən dəyərləndirir. Dilçi yazır: “Terminologiyada paralellik qüsurlu hal sayılsa da, onun mövcudluq faktını inkar etmək qeyri-mümkündür.... Terminologiyada paralellik, əslində, terminoloji sistemin formalaşması dövrün tələbi ilə meydana çıxır və nəticədə müəyyən dövrdə müsbət hadisə kimi qiymətləndirilməlidir. Göründüyü kimi, dilçi alim özlüyündə terminologiyada sinonimiyanın müsbət hal kimi qiymətləndirilməsinin etirafı fonunda, paralellik vəziyyətinin müəyyən zaman kəsiyində dilin öz daxili tələbatının nəticəsi olduğunu da diqqətdən kənarda qoymur.

Nəticə: Dildə ümumişlək xarakter daşıyan yüzrlərlə ümumişlək söz terminləşməyə doğru inkişaf etmiş, ən qədim dövrlərdən bəri termin yaratmaq xüsusiyyətlərini qoruyub saxlamışdır. Müasir dövrdə terminologiyada gedən proseslər səciyyələndirən əsas cəhətlərdən biri beynəlmiləl terminlərin sayının sürətlə artmasıdır. İngilis və Azərbaycan dillərinin terminoloji bazası həm dilin lüğət tərkibi, həm də dilə daxil olan terminlər hesabına zənginləşir

ƏDƏBİYYAT:

1. Qasimov M. Azərbaycan dili terminologiyasının əsasları. Bakı, Elm, 1973, 185 s.
2. Ф.В.Ворно, М.А.Кашива: «Лексикология английского языка». Ленинг.- 1955. стр. 14.
3. Qurbanov A.M. müasir Azərbaycan ədəbi dili. Bakı, Maarif, 1985, s.406
4. Sadiqova S.A. Azərbaycan dili terminologiyasının təşəkkülü və inkişafı. , Elm, 2005.s.123
5. Hüseynzadə J.A. İqtisadiyyat terminlərinin linqvistik təhlili (Azərbaycan və ingilis dili materialları əsasında). Bakı, 2011, 27 s.
6. Sadiqova S.A. Azərbaycan dili terminologiyası. Bakı, Elm, 2011.s16
7. Афанасьев П. А. Обучение диалогической речи при выражении подтверждения и отрицания в современном английском языке , Учебное пособие, Ростов , 1979.с.43.
8. Бархударов Л. С . Грамматика английского языка , Москва , 1973.р.34-38
9. З.Кобрина Н. А . Корнеева Е . А, Оссовская М . И . Грамматика английского языка , Москва , Просвещение , 1996.52-66 р.
10. Мамедов Б. Р. Категория отрицания в современном английском и азербайджанском языках. Автореферат канд. дисс. Баку, 1967.33-42 р.

*Фахрия Абдуллаева,
Джамила Бахлулова*

*Создания терминов и в азербайджанском
и английском языках*

Резюме

Автор статьи рассказывает о развивающихся и обогащающихся языковых средствах общения. И в азербайджанском и в английском языках, значительная часть общеупотребительных слов создана древности.

Как отмечает автор, термины, считающиеся словарной составляющей основных частей языка, во время своего развития, подвергались определенным изменениям.

Это ещё больше чувствуется в системе терминологии.

И в азербайджанском и в английском языках, создание терминов осуществляется при помощи семантических, морфологических, синтаксических способов, кальки и т.д.

В статье говорится также и об увеличении количества терминов, входящих в состав английского и азербайджанского языков и комментируются исследования интенсивного обогащения терминологической базы языка.

В заключении, автор статьи приходит к выводу, что в английском и азербайджанском языках термины создаются за счёт внутренних возможностей языка и в том числе заимствования.

***Ключевые слова:** состав словаря; словообразование; заимствованные слова; термины; создание терминов.*

*Fahriya Abdullaeva,
Camila Bahlulova*

*The collaborator of the academy of term creation
an azerbaijani and english*

Summary

The autor of this article deals with the means of communication which is developing and prospering today. The majority of words that are generally used as terms in both Azerbaijani and English were formed in the ancient times of language.

According to the author, terms that are considered as the main parts of language were on the turn due to development. And it was reflected mostly in the terminological system.

Term creativity in Azerbaijani and English is formed by semantic, morphological, syntactical, loan translation and so on.

The increase in the number of terms that are included Azerbaijani and English and the enrichment of the terminological base are mentioned and are interpreted. Consequently, the author has come to a conclusion that the creativity of terms in both Azerbaijani.

Key words: *composition of dictionary; word creative work; terms; borrowing; term creative work; composition parts of the term;.*

Çapa tövsiyə edən: *Azərbaycan Texniki Universiteti*

Rəyçilər: *dosent Adilə Zeynalova*
dosent Sima Quliyeva